مجله اقتصادی - ماهنامه بررسی مسائل و سیاست‌های اقتصادی
شماره‌های ۹ و ۱۰، آذر و دی ۱۳۹۰، صفحات ۱۸۰- ۱۶۹

آمایش سرزمین راهی به‌سوی تعادل نظام شهری و توسعه‌یافتگی

احسان صنیعی[۱]

رشد بیش از حد جمعیت در کشور و گسترش شهرهای بزرگ ازیک سو و نابرابری‌های موجود در سطح معیشت زندگی در شهر و روستا ازسوی دیگر سبب شده است که علاوه بر جدایی شهرها و روستاها مشکلاتی از قبیل تمرکز سرمایه به صورت نامتوازن در کشور و شهرهای بزرگ، تخریب بیش از اندازه محیط زیست و...بوجودآید. ازاین‌رو، لازم است تا تعادلی در نظام شهری کشور بوجود آید تا بتواند از تخریب‌های زیست‌محیطی جلوگیری کند و از آنها در جهت بهره‌برداری صحیح استفاده نماید. علاوه براین، درصورت تمرکز سرمایه در شهرهای بزرگ بی‌عدالتی اقتصادی بوجود می‌آید که باعث جلوگیری از رسیدن به یکی از اهداف اقتصاد کلان(عدالت اقتصادی) می‌شود. تمام این موارد لزوم نوعی برنامه‌ریزی منطقه‌ای به نام آمایش سرزمین را ضروری می‌سازد. اصولاً آمایش سرزمین به استفاده بهینه و عقلانی از امکانات موجود فضا (زمین، جمعیت و ...) در جهت دستیابی به اهداف کلان (عدالت ورشدو مهم‌تر ازهمه توسعه یکپارچه) اطلاق می‌شود. دراین مقاله تلاش می‌شود به روش تحلیلی پس از تعریف آمایش و نیز به تاریخچه این بحث در ایران و سایر کشورها نیز پرداخته واشاره‌هایی به دلایل عدم اجرای این برنامه در دوره‌های خاص بپردازیم.

واژه‌های کلیدی: آمایش سرزمین، نظام شهری، تعادل منطقه‌ای.

۱. مقدمه

ازدیرباز زمان و فضا در تحلیل‌های اقتصادی غیبتی طولانی داشتند. سرانجام نخستین‌بار کینز زمان را وارد تحلیل‌های اقتصادی نمود و تحلیل‌ها به سمت پویا شدن سوق داده شد. هرچند تحلیل کینز ایستای مقایسه‌ای بود نه پویا، اما به‌هرحال برای نخستین بارهمزمان با زمان ریکاردو زمان و فضا توسط تونن[۲] وارد مطالعات اقتصادی شد. همچنین، با تمسک به نظریات آدام اسمیت که معتقد بود ارزش کار مطلق در تولید تأثیرگذار است و با تقسیم کار و بهره‌برداری بی‌کران ازمنابع طبیعی تولیدات مادی را می‌توان افزایش داد، الگوی توسعه انفجاری شکل گرفت. دراین حالت

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد اقتصاد نظری. ehsansaniee@yahoo.com

۲. وی پدر اقتصاد فضایی یا اقتصاد سرزمین می‌باشد.

[Downloaded from ejip.ir on 2026-11-02]

تصمیم‌گیرنده جمعی شتابزده به بسیج منابع داخلی پرداخته تا سریع‌تر به توسعه دست یابد و گاهی از خارج نیز کمک می‌گیرد. دراین حالت که آن را توسعه انفجاری نامیدیم هرچند توسعه‌ای با آمار درخشان می‌باشد، اما متأسفانه تعادل میان مناطق آن به چشم نمی‌خورد. علاوه‌براین، عدالت در این توسعه به چشم نمی‌خورد. پایتخت کشور در حال بزرگ شدن است در حالی که قطب‌های فرعی بدون آنکه یکپارچه شوند به اشتغال می‌پردازند. درست است که در توسعه انفجاری بالا شهرها توسعه یافته‌اند، اما این فرایند توسعه‌یافتگی آینده‌نما نیست و باعث اتلاف منابع می‌شود. بنابراین، اقتصاد ازیک سو و جغرافیا از سوی دیگر ضرورت ایجاد یک مقوله جدید را احساس می‌کند که این مقوله جدید آمایش سرزمین یا اقتصاد سرزمین نام دارد. آمایش سرزمین را نخستین بار وزیر بازسازی و مسکن فرانسه دردهه ۱۹۴۰ ابداع نمود، اما به سرعت در فرایند توسعه مقبولیت عام یافت به گونه‌ای‌که امروزه وظیفه تفکر در خصوص سازماندهی فضایی کشور چنانکه برمبنای استعدادهای خاک، وعده جمعیت و فعالیت‌های نوبنیاد می‌تواند برعهده تصمیم‌گیرنده جمعی باشد.

۲. مفهوم لغوی آمایش و اصطلاحی آمایش سرزمین

اصولاً کلمه آمایش به مجموعه فعالیت‌هایی اشاره داردکه به نوعی در معانی مختلف مصدر آمودن مستتر است. آمودن آنگونه که لغتنامه دهخدا معنا کرده است به معنای آمیختن، درنشاندن، مستعدکردن، آراسته‌کردن و درکنار هم‌چیدن و...است و آمایش اسم مصدر آمودن و آماییدن است. مفاهیمی که تاپیش از متداول‌شدن عبارت آمایش سرزمین در واژه‌هایی همچون تنسیق سرزمین یا بهره‌وری از سرزمین جست و جو کرد. درواقع، آمایش استفاده بهینه و عقلانی و پی‌بردن به ارزش‌های فضا به منظور کارکردهای مؤثر اقتصادی و اجتماعی است، لذا تقسیم‌کار سرزمین از جنبه‌های مهم آن شمرده می‌شود.

اصطلاح آمایش سرزمین تحت عنوان Land Use نیز بکار رفته است. این واژه دارای دو معنا می‌باشد:

– زمین در وضع موجود چگونه و به چه اندازه برای انواع کاربری‌ها اختصاص یافته است؟

– بهینه‌ترین کاربری زمین با توجه به توان اکولوژیکی آن چیست؟

این واژه در معنای دوم بیش از چند دهه نیست که بکاررفته است. واقعیت این است که توسعه کشاورزی و صنعتی مسائل مهمی را در محیط‌زیست انسان موجب شده است که افزایش آلودگی آب، فرسایش خاک، تقلیل تولیدات کشاورزی و ... نمونه‌هایی ازآن هستند. پدید آمدن این مسائل بیانگر بهره‌برداری نامعقول از زمین و اختصاص آن به کاربری‌هایی است که توان لازم را برای این

[Downloaded from ejip.ir on 2026-11-02]

نوع کاربردی‌ها ندارد. در واقع، آمایش سرزمین راه‌حلی است بهینه برای تقلیل آثار سوءتخریب محیط‌زیست و توسعه بدون تخریب.

۳. نکاتی پیرامون برنامه‌ریزی آمایش سرزمین

- آمایش سرزمین از فنون توسعه است که در مراحل نخستین آن قرار دارد. آمایش سرزمین از جنبه‌های مهم برنامه‌ریزی شمرده می‌شود. دراین حیطه آمایش سرزمین بر برنامه‌هایی دلالت دارد که به‌وسیله بخش عمومی در نظر گرفته می‌شود تا آینده توزیع فعالیت‌ها و سکونتگاه‌ها را در فضا تحت تأثیر قرار دهد.

– به جهت اینکه هدف علم جغرافیا توسعه پایداریعنی سرزمین‌آرایی بدون سرزمین‌آلایی است می‌توان به ارتباط آمایش سرزمین و جغرافیا پی برد، زیرا اساس هر دو توسعه است اما نه توسعه بهر قیمتی.

– جغرافیا اهداف توسعه روستایی را شرح می‌دهد و آمایش به عنوان مجموعه‌ای ازشیوه‌ها و فنون می‌کوشد تا آن‌را عملی سازد.

– در واقع جغرافیا تبیین می‌کند و آمایش طراحی

– جغرافیا توضیح می‌دهد وآمایش تغییر

به جهت اینکه آمایش سرزمین بعد جغرافیا رابه ابعاد اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی پیوند می‌دهد، درچارچوب برنامه‌ریزی فضایی قرار می‌گیرد. هرچند برنامه‌ریزی فضایی در تمام دنیا عمومیت دارد، اما این عمومیت به معنای شکل و محتوای یکسان آن در تمام جای دنیا نیست. از ویژگی یکسان بودن آن یعنی فضایی بودن که بگذریم این برنامه‌ها به لحاظ تاریخی نوع حکومت، میزان توسعه‌یافتگی و اولویت‌های سیاسی یکدیگر تفاوت‌هایی دارند. در برنامه‌ریزی آمایش سرزمین تشخیص مناطق از موارد بسیار مهم سنجیده می‌شود، زیرا پایه و مبنای برنامه شناخته می‌شود.

– برنامه آمایش دارای افق بلندمدت است. این برنامه مرز بین برنامه کلان و برنامه‌های منطقه‌ای را تشکیل می‌دهد. به عبارت دیگر، برنامه آمایش برنامه‌های منطقه‌ای را به برنامه‌های ملی پیوند می‌دهد. از مهم‌ترین اهداف این طرح‌ها، بهسازی در ابعاد مختلف اقتصادی و اجتماعی است. دراین بررسی که با روش تحلیلی انجام می‌شود، با توجه به مشکلات نظام شهری کشور و روند حاکم برآن به آمایش سرزمین در جهت تعادل‌بخشی به نظام فضایی شهری کشور براساس راهبردهای برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور و برنامه‌های اجرایی آن پرداخته‌ایم.

[Downloaded from ejip.ir on 2026-11-02]

٤. نگاهی به آمایش سرزمین در برخی کشورها

جالب است بدانید که در ابتدا آمایش سرزمین را کشورهای توسعه‌یافته تجربه کرده‌اند. درواقع، سازمان عمران دره تنسی را می‌بایست نخستین کوشش برنامه‌ریزی منطقه‌ای و آمایش سرزمین نامید که به دنبال نامه کینز رئیس‌جمهور آمریکا دردهه ۱۹۳۰برای مهارکردن بحران ۱۹۲۹توسط دولت آمریکا تأسیس شد. کشورهای توسعه‌یافته دیگر نیز این نوع برنامه‌ریزی منطقه‌ای را داشته‌اند. به عنوان مثال، انگلستان به نفع (مناطق سیاه) یعنی حوزه‌های معدنی دچار بحران و ایتالیا به نفع قسمت جنوب شبه‌جزیره ایتالیا به سیاست منطقه‌ای دست زدند. یکی اندیشه نخست است که درکتابی به عنوان "پاریس و کویر فرانسه" مطرح شده است که بلافاصله پس از جنگ منتشر شد و دیگری اندیشه دوم ناشی از این واقعیت است که به دلیل مکان‌یابی و توزیع فعالیت‌ها تحت تأثیر اوضاع طبیعی برخی از مناطق بیشتر از سایر مناطق توسعه یافته‌اند. ازاین‌رو، سیاست تلفیق دوگانه‌ای برای رفع ازدحام پاریس مطرح بوده است.

کشور عربستان نیز از سال ۱۹۷۰ به بعد به تعادل‌های منطقه‌ای گرایش یافت، چرا که این کشور نیز پیش از این دوره به دلیل درآمدهای بالای نفتی و رشد شهرهای بزرگ دچار عدم تعادل‌های منطقه‌ای شده بود. سیاست سازماندهی سرزمین به عنوان یکی از اهداف سیاسی آمایش سرزمین در عربستان سعودی مطرح بود. آنها چند شهر تأسیس کردند و امکانات آن شهرها را به اندازه شهرهای مهم مانند جده رساندند و تاحدی در ایجاد تعادل‌های منطقه‌ای موفق بودند، اما کشور عربستان در ۱۰ سال اخیر با کسری بودجه‌های مداوم مواجه بوده است و سعی بر خصوصی‌سازی داشته است و این با آمایش سرزمین که جزء طرح‌های بخش دولتی است در تناقض است. همچنین، با توجه به کاهش درآمدهای نفتی پیشبرد این برنامه‌ها در درازمدت تا حدی غیرممکن می‌رسد مگر اینکه رابطه میان شهروندان و خانواده سلطنت تغییر یابد، چراکه برنامه سرزمینی آل‌سعود با برنامه سرزمینی مردم عربستان یکی نیست.

٥. مفهوم آمایش سرزمین درایران

درایران آمایش سرزمین می‌تواند به عنوان سازماندهی مطلوب فضا در جهت نیل به اهداف و استراتژی‌های توسعه ملی باشد. بنابراین هدف کلی آمایش سرزمین، سازماندهی فضا به منظور بهره‌وری مطلوب از سرزمین در چارچوب منافع ملی است. در این تعریف اجزاء تشکیل‌دهنده فضا، جمعیت، فعالیت‌های اقتصادی، اجتماعی و محیط می‌باشد. آمایش سرزمین در ایران برای تنظیم ارتباط بین انسان،

[Downloaded from ejip.ir on 2026-11-02]

فضا و فعالیت‌های انسان در فضا انجام می‌شود و لذا تأکید خاصی بر دیدگاه فضایی (مکانی،جغرافیایی) در برنامه‌ریزی توسعه و تکامل ملی دارد. همچنین، آمایش سرزمین در کشور ما به تبعیت از تحولات اقتصادی و اجتماعی همواره دچار فراز و نشیب‌هایی بوده است و هم‌اکنون که در طلیعه برنامه پنجم قرار داریم شناخت این تحولات برای رسیدن به راهکارهای عملی و رفع تنگناها و موانع فراروی آمایش سرزمین بسیار حیاتی است. بررسی تحولات اقتصادی از گذشته تا بحال نشان‌دهنده این است که یکی از دغدغه‌های مهم برنامه‌ریزی در کشور ما همین عامل بوده است، به همین دلیل نیز اقداماتی در کشور ما از گذشته تا حال در خصوص تدوین مقررات آن صورت گرفته است، اما به دلایلی که در ادامه به آنها اشاره می‌کنیم این اقدامات به نتایج مورد نظر نرسیده است.

هدف چنین دیدگاهی توزیع و تقسیم جمعیت و فعالیت‌های عمرانی درپهنه سرزمین، اجرای استراتژی بهزیستی برای فرد و جامعه، استفاده مطلوب از منابع طبیعی و نیروی انسانی در جهت کفایت اقتصادی و اجتماعی است. از مهم‌ترین مواردی که در خصوص آمایش سرزمین می‌توان مطرح کرد همچون نگرش همه‌جانبه به مسائل، آینده‌نگری، دورنگری و نتیجه‌گیری‌های مکانی از محتویات استراتژی توسعه ملی و عامل پیوند برنامه‌های کلان و برنامه‌های منطقه‌ای اشاره نمود، لذا برنامه‌ریزی‌های منطقه‌ای می‌بایست در چارچوب برنامه ملی انجام شود.

٦. تاریخچه آمایش سرزمین در برابر بحران‌های شهری در کشور(قبل و بعد از انقلاب)

کشور ایران دارای ۶۰ سال سابقه در زمینه برنامه‌ریزی است وما این نوع برنامه‌ریزی را به طورخاص (آمایش سرزمین) در دو مقطع قبل از انقلاب و بعد از انقلاب بررسی می‌کنیم.

٦-١.قبل از انقلاب

اگر چه برنامه‌ریزی در ایران به معنای نوین آن ازسال ۱۳۲۷آغاز شد، اما بررسی اسناد و سوابق حاکی از آن است که قبل از این تاریخ در سال‌های (۱۳۲۶ - ۱۳۱۶) تلاش‌های بسیاری در این زمینه صورت گرفته است که به دلایل مختلف این تلاش‌ها ناکام ماند درحالی که از برنامه اول عمرانی (۱۳۳۴-۱۳۲۷) تا برنامه سوم (۱۳۴۶-۱۳۴۱) نظام برنامه اجرایی کشور از برنامه‌های اجرایی به سمت برنامه‌های جامع حرکت کرده است. به‌عنوان مثال، در برنامه چهارم به صراحت استفاده از برنامه‌های جامع ذکر شده و همین عامل باعث تغییر در برنامه‌ریزی گردید. در این برنامه برای نخستین بار به ضرورت برنامه‌ریزی منطقه‌ای پی‌برده شد. البته در برنامه عمرانی چهارم که اشاره به شتاب در توسعه اقتصادی داشت عدم تعادل‌های منطقه‌ای نیز قابل مشاهده است.

[Downloaded from ejip.ir on 2026-11-02]

دلیل این عدم تعادل‌ها بیشتر به افزایش تقاضای نیروی انسانی و رقابت در جذب نیروی ماهر و همچنین رشد سریع شهرنشینی به دلیل افزایش امکانات در مناطق شهری بوده است (به‌ویژه در شهر تهران).

برنامه عمرانی پنجم (قبل از انقلاب ۱۳۵۲-۱۳۵۶) در شرایط متفاوت‌تری تصویب شد. مقارن تصویب این برنامه تغییرات مهمی را در سازمان برنامه بوجود آورد. این برنامه باعث شد سازمان برنامه به سازمان برنامه و بودجه تبدیل شود. درواقع، امور بودجه‌ریزی از وزارت دارایی منتزع و به سازمان برنامه منتقل شد. هرچند از اهداف مهم این نوع برنامه‌ریزی، ایجاد تعادل منطقه‌ای و حفاظت و بهبود محیط‌زیست بود اما با افزایش قابل‌ملاحظه درآمدهای نفتی به دلیل شوک‌های نفتی در این برنامه تجدیدنظر کلی بوجود آمد و بدون توجه به قابلیت‌ها و محدودیت‌ها منابع عظیمی در اقتصاد کشور و پهنه سرزمین تزریق شد. رشد دهه ۴۰ اقتصاد در این زمان شتاب مضاعفی را به خود گرفت و باعث بوجود آمدن دو چالش اساسی شد. نخست اینکه به موضوع توزیع عادلانه ثروت توجهی نشد و دوم اینکه به دلیل برخورداری از جامعیت موضوعی آن بحران‌های شهری در حال انفجار بود که در اواسط دهه (۱۳۵۰-۱۳۴۰) تصمیم به آمایش سرزمین گرفته شد و مؤسسه تحقیقات و مطالعات اجتماعی دانشگاه تهران پدیدار شد. دوقطبی شدن جامعه به لحاظ اقتصادی و اجتماعی منجر به این شد تا ضرورت تحول اساسی در نظام برنامه‌ریزی کشور بوجود آید. هرچند درآن زمان‌ها برنامه مدونی برای سیاستگذاری آمایش سرزمین وجود نداشت، اما اقداماتی برای کنترل تهران و شهرستان‌ها انجام می‌شد. از نمونه این سیاست‌ها می‌توان به ممنوعیت استقرار صنایع در شعاع ۱۲۰ کیلومتری تهران و اتخاذ تدابیر مالی و مالیاتی برای سوق دادن صنایع به سمت شهرستان‌هایی مانند اهواز واصفهان اشاره کرد.

با آغاز دهه ۵۰ و دوقطبی شدن فرایند توسعه و عدم استفاده بهینه از قابلیت‌های مناطق تدوین برنامه آمایش سرزمین را ضروری کرد. مهندسین مشاور بتل در سال‌های ۱۳۵۰ و۱۳۵۱ برای تجدید برنامه‌ریزی و استفاده بهینه از مناطق طرح توسعه مطالعات اقتصادی و اجتماعی را پیشنهاد دادند. نتیجه این مطالعات به صورت اطلس برنامه‌ریزی منتشر شد. در همان زمان مرکز مطالعات و بهره‌وری از سرزمین در با مشارکت وزارت مسکن و شهرسازی افتتاح گردید.

در همان زمان سازمان برنامه و بودجه مخالفت خودرا با طرح آمایش سرزمین اعلام کرد و شورای اقتصاد وقت مسئولیت طرح آمایش سرزمین را به سازمان برنامه و بودجه منتقل کرد (البته تحت نظارت شورایی مرکب از وزیران کشورو رئیس‌های سازمان برنامه و بودجه و محیط زیست، قائم‌مقام نخست‌وزیر و رئیس‌کل بانک مرکزی با نام مرکز مطالعات آمایش سرزمین). سرانجام درسال ۱۳۵۳ مرکزآمایش سرزمین در سازمان برنامه و بودجه افتتاح گردید و قرارداد مرحله نخست آن در سال ۱۳۵۴ میان سازمان برنامه و بودجه و مهندسان مشاور ستیران مبادله گردید. درواقع، عدم تعادل‌های چشمگیر

[Downloaded from ejip.ir on 2026-11-02]

منطقه‌ای، ناهماهنگی‌های بین‌بخشی، رشد فزاینده وشتابان پایتخت، ناکارامدی شبکه زیرساختی کشور و...ضرورت توجه جدی به سرزمین و اتفاقاتی را که درآن رخ می‌داد را ملزم می‌کرد و همین عامل باعث پیدایش نخستین مرحله آمایش سرزمین شد. مهم‌ترین دشواری‌هایی که رژیم گذشته درسال‌های (۱۳۶۰-۱۳۵۰) با آن مواجه بود و آمایش سرزمین مدعی پاسخگویی و ارائه راه‌حل برای آنها بود به شرح ذیل می‌باشد:

- تمرکز سرمایه در بخش نوین و حاشیه‌ای شدن بخش سنتی
- رها کردن برخی ازمنابع طبیعی و فضاهای گسترده همراه با بهره‌برداری افراطی توام با تبذیر همین منابع در مناطق پرتراکم دیگر است که نتیجه آن تخریب محیط‌زیست است.
- مهاجرت مهارنشده روستاییان که به فقر نسبی مناطق بسیار گسترده حاشیه انجامید.
- رشد شهری انفجار گونه همراه با تمرکز توان‌های نوآوری و پویایی در شمار معدودی از شهرها و گسترش لجام گسیخته شهرهای بزرگ
- ناتوانی در مهارکردن رشد تهران و تمرکز نیروهای فعال کشور دراستان مرکزی به ضرر نقاط دیگر هزینه‌های فزاینده این بخش که بر دوش شهرهای دیگراست
- تشدید نابرابری‌ها در سطح زندگی و معیشت شهرها و روستاها
- سیر قهقرایی ساختارهای اجتماعی، میراث ملی و فرهنگ سنتی

۷. جایگاه برنامه آمایش سرزمین در برنامه‌های توسعه اول و دوم و سوم بعد از انقلاب

برنامه اول(۱۳۷۲-۱۳۶۸): دراین برنامه تعداد زیادی پروژه‌های عمرانی انجام شد که بسیاری از آنها توجیه علمی نداشت. همچنین در این برنامه اختلاف میان وزارت مسکن و سازمان برنامه و بودجه بر سر آمایش سرزمین قبل از انقلاب تداوم یافت. اگرچه در ماده یک شورای عالی اداری تصویب شد که طرح آمایش به معنای تعیین استراتژی‌های توزیع فضایی توسط سازمان برنامه و بودجه و باهمکاری دستگاه‌های ذیربط انجام شود.

برنامه دوم (۱۳۷۸-۱۳۷۲): در شرایط متفاوت‌تری از برنامه اول بود. کاهش درآمدهای نفتی و پرشدن ظرفیت‌های بلااستفاده که نیاز بیشتری برای تولید و ارزش افزوده داشت. در این برنامه به دلیل کاهش قیمت نفت ناشی از کاهش تقاضا بسیاری از برنامه‌ریزان را متوجه استفاده از منابع داخلی کرد و سال ۱۳۷۷ مطالعات طرح آمایش انجام شد.

برنامه سوم: که در شرایط متفاوت‌تری و به تبعیت از جهت‌گیری‌های اقتصادی تصویب و تدوین شد. همچنین در این برنامه ارزیابی برنامه اول و دوم توسعه مورد بررسی قرار گرفت.

[Downloaded from ejip.ir on 2026-11-02]

با بهبود درآمدهای نفتی و کاهش تکانه ناشی از کاهش قیمت‌های بین‌المللی نفت تاحدودی شرایط نسبت به گذشته بهتر شد.

برنامه سوم توسعه در سه گام مطرح شد. در گام نخست عملکرد گذشته تحلیل شد و نقاط قوت و ضعف آنها مورد تحلیل قرار گرفت و سپس چشم‌انداز و چالش‌های آینده مورد تحلیل قرار گرفت.

گام دوم نیز متشکل از تدوین برنامه‌های عملیاتی و رهنمودهای کلی برنامه، تدوین سیاست‌های اقتصادکلان، تهیه طرح پایه آمایش، تهیه چارچوب‌های تمرکززدایی و تفویض اختیار از مرکز به استان‌ها می‌باشد.

در گام سوم تدوین برنامه‌های بخشی و استانی قانون برنامه سوم و جهت‌گیری‌های آمایشی در دستور کار قرار گرفت. این برنامه با ۱۴ عنوان موسوم به مضامین برنامه بر مبنای طرح ساماندهی اقتصادی تهیه شد.

مضامین اصلی برنامه سوم شامل اصلاح نظام اجرایی و ساماندهی شرکت‌های دولتی، گسترش تولید و سرمایه‌گذاری، تنظیم انحصارات و رقابتی‌کردن فعالیت‌های اقتصاد، سازماندهی بازارهای مالی، آمایش سرزمین، سیاست‌های اقتصاد کلان نظام تأمین و رفاه اجتماعی، یارانه‌ها و حفظ قدرت خرید، اشتغال، صادرات غیرنفتی، ساماندهی سیاست خارجی، محیط‌زیست وتوسعه علوم و فناوری می‌باشد.

درضمن، در ساماندهی نظام برنامه‌ریزی بر مشارکت بیشتر دستگاه‌ها، انعکاس محتوای برنامه در چارچوب نظام و مشارکت صاحبنظران مورد تأکید قرار گرفت. در نظام برنامه‌ریزی برنامه سوم توسعه ۷ شورای فرابخشی، ۴ شورای تلفیق بخشی، ۱۱ شورای بخشی، ۲۲ کمیته تحت پوشش فرابخشی پیش‌بینی شد. شورای فرابخشی آمایش سرزمین ومحیط‌زیست به عنوان یکی از شوراهای فرابخشی با ۱۴ عضو از دستگاه‌های فرابخشی تشکیل گردید.

دربرنامه سوم شورای مزبور شامل معاون رئیس‌جمهور ورئیس سازمان حفاظت محیط‌زیست، وزیرمسکن، معاون وزیرجهادکشاورزی، معاون وزیرکشور، معاون وزارت جهاد سازندگی ورئیس سازمان جنگل‌ها و مراتع، معاون وزارت صنایع، رئیس سازمان نقشه‌برداری کشوری، معاون طرح و برنامه وزارت دفاع، مسئول کمیته طرح آمایش سرزمین، مدیرکل دفتر آمایش و برنامه‌ریزی وقت می‌باشد.

[Downloaded from ejip.ir on 2026-11-02]

۸. جایگاه آمایش سرزمین در برنامه چهارم توسعه (۱۳۸۸ – ۱۳۸٤)

در تهیه و تدوین برنامه چهارم توسعه و به تبعیت از تحولات بین‌المللی، الزام‌های مستتر در قانون‌اساسی و فضای نوین‌اقتصادی در ابتدای ترسیم چشم‌انداز درازمدت در دستورکار قرار گرفت و براساس روند گذشته متغیرهای کلان در حوزه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی با پیش‌فرض‌های استمرار وضع موجود و تبیین وضعیت مطلوب، چشم‌انداز درازمدت کشور تهیه شد. مطالعات مربوط به آمایش سرزمین و راهبردهای استخراج شده از این مطالعات از پایه‌های اصلی مورد استفاده در تدوین و ترسیم چشم‌انداز درازمدت بود.

پس از تدوین چشم‌انداز بلندمدت، راهبردهای کلان بلندمدت و بخش‌های استراتژیک و الزام‌های دستیابی به چشم‌انداز مطلوب تعیین شد. بر این اساس، سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور وقت و سایر دستگاه‌های اجرایی در قالب کمیته‌های مشترک سیاست‌های مربوط به راهبردها و الزام‌های تحقق چشم‌انداز را پس از ارزیابی برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی تهیه کردند.

به منظور تدوین برنامه چهارم توسعه و مانند برنامه سوم توسعه ستاد برنامه متشکل از معاون رئیس‌جمهور و رئیس سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی وقت کشور، وزیر مسکن و شهرسازی، وزیرکار و امور اجتماعی، وزیرکشور، وزیر بهداشت، درمان وآموزش پزشکی، وزیر بازرگانی، وزیر علوم، تحقیقات و فناوری، وزیر امور اقتصادی و دارایی، وزیر نفت، وزیر صنایع و معادن، وزیر جهاد کشاورزی، وزیر تعاون، وزیر آموزش و پرورش، معاون رئیس‌جمهوری و رئیس سازمان حفاظت محیط زیست، رئیس‌کل بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، سه نفر کارشناس به انتخاب رئیس جمهوری، دبیران کمیته‌های مشترک و سه نفر نمایندگان کمیسیون برنامه و بودجه و محاسبات مجلس شورای اسلامی.

۹. نگاه به آمایش در سند چشم‌انداز

علاوه بر اقداماتی که در برنامه چهارم توسعه در زمینه آمایش سرزمین انجام شد پس از ابلاغ سند چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۰۴ کمیسیون زیربنایی و تولیدی دبیرخانه مجمع تشخیص مصلحت نظام نیز در جلسات متعدد و با استفاده از نظرات کارشناسان و متخصصان سیاست‌های کلی آمایش سرزمین را در ۸ محور به شرح زیر تصویب کرد:

- استفاده موثر از موقعیت ممتاز جغرافیایی برای کسب جایگاه شایسته منطقه‌ای و بین‌المللی
- توسعه منابع انسانی به عنوان رکن اصلی آمایش سرزمین
- توجه به یکپارچگی ملی و تقویت هویت اسلامی – ایرانی مدیریت سرزمین
- ارتقاء کارایی و بازدهی اقتصادی و تسهیل روابط درونی و بیرونی اقتصاد کشور

[Downloaded from ejip.ir on 2026-11-02]

- دستیابی به تعادل منطقه‌ای متناسب با قابلیت‌ها و توان‌های هر منطقه
- سازماندهی فضایی مناسب مراکز زیست و فعالیت با تأکید بر مشارکت مؤثر مردم
- رعایت ملاحظات امنیتی و دفاعی در استقرار جمعیت و فعالیت در سرزمین
- توجه به حفظ، احیا و بهره‌برداری بهینه از سرمایه‌ها، منابع طبیعی تجدیدشونده و حفظ محیط‌زیست در طرح‌های توسعه

به این ترتیب، مشاهده می‌شود که موضوع آمایش سرزمین در خلال سال‌های گذشته و به ویژه برنامه چهارم توسعه در عالی‌ترین سطوح سیاستگذاری و تصمیم‌گیری در کانون توجه قرار گرفته است و پیش‌بینی می‌شود تا در برنامه پنجم نیز این سیاست‌ها تداوم یابد و همچنان از حمایت‌های لازم برخوردار شود.

۱۰. نتیجه‌گیری

برای پیش‌برد امر برنامه‌ریزی و توسعه منطقه‌ای و تحقق اهداف ذیل کشور می‌بایست به مناطق برنامه‌ریزی متشکل از یک یا چند استان تقسیم شود.

- شکل‌گیری توسعه متوازن منطقه‌ای و عدالت اجتماعی
- تکیه بیشتر بر تجهیز و تقویت منابع و قابلیت‌های توسعه در مناطق
- تقویت مشارکت و تعلق خاطر مردم و مدیران در روند توسعه ذیربط
- تأمین اختیارات متناسب با برنامه‌های توسعه منطقه‌ای برای مدیران و تشکل‌های منطقه‌ای

با توجه به رهنمودهای کلی برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور درصورت تحقق یافتن آمایش سرزمین در زمینه تعادل‌یابی نظام مراکز سکونتگاهی کشور دستاوردهای ذیل مشخص خواهد گردید:

- ایجاد شبکه واحد سلسله مراتب مرکز سکونتگاهی با توجه به عملکردهای منطقه‌ای، ملی و فراملی شهری
- گزینش و انتخاب شهرهای مستعد جهت تجهیز به خدمات برتر
- تقویت شهرهای اصلی شبکه بین شهری از شهرهای کوچک تا کلان شهرها
- سازماندهی نظام جمعیت
- تقویت شبکه بین‌شهری و حوزه‌های روستایی
- تهیه طرح‌های توسعه و عمران منطقه‌ای و ناحیه‌ای با تأکید بر برنامه‌ریزی‌های یکپارچه توسعه شهری و روستایی
- حفظ و نگهداشت جمعیت در محیط‌های روستایی متناسب با توانایی‌های محیطی از طریق توسعه بخش‌های نوین اقتصادی و ایجاد حرفه جدید

[Downloaded from ejip.ir on 2026-11-02]

- سازماندهی اسکان‌های خودجوش عشایر از طریق مکان‌یابی مناسب
- مهارشدن رشد منطقه شهری تهران و تمرکززدایی از شهرهای بزرگ
- ایجاد زمینه برای رشد منطقه شهری تهران و تمرکززدایی از شهرهای بزرگ
- ایجاد زمینه برای انتقال برخی فعالیت‌های تولیدی و خدماتی از منطقه شهری تهران
- عملکردی کردن شهرهای اقماری و جدید موجود
- چگونگی مدیریت زمین و مسکن شهری کشور

منابع

کتاب آمایش سرزمین اثر دکتر بلوریان

فرجی دانا، احمد، "آمایش سرزمین و توسعه فضایی یکپارچه".

پوراصغر، فرزام، *برنامه سوم و چهارم توسعه*.

پوراحمد، احمد، *آمایش سرزمین و تعادل در نظام*.

ژاگ سگن، *آمایش سرزمین و اهداف سیاسی آن*.

سرور، احمد، *آمایش سرزمین و توسعه روستایی*.

برنامه اول تا چهارم از سایت www.noormags.ir و www.sid.ir.

[Downloaded from ejip.ir on 2026-11-02]

[Downloaded from ejip.ir on 2026-11-02]